

Ribagorça: llengua en conflicte o llengua en pau?

JORDI SUÏLS SUBIRÀ
Universitat de Lleida
suils@filcat.udl.es

RAMON SISTAC VICÉN
Universitat de Lleida
Àrea Llengua-CERIB
filologia@cerib.org

RESUM: RIBAGORÇA: LLENGUA EN CONFLICTE O LLENGUA EN PAU?

Aquest text és un exercici d'anàlisi d'objectivitat lingüística per entendre que el conflicte per raons lingüístiques no existeix en el context que descriurem. Hi pot haver conflicte ideològic, per exemple, i la llengua hi pot ser presa com a argument o com a instrument. Determinades posicions fan del ribagorçà el seu terreny particular de "conflicte", però no són ni tan sols prou serioses perquè les discutim, i tanmateix sí que hi ha circumstàncies que denoten un estat de coses que ens ha de preocupar, com ara el populisme antilingüístic.

Paraules clau: llengua, català, ribagorçà, dialecte, aragonès, aranès, occità, Pirineu, diàleg.

RESUMEN: RIBAGORZA: ¿LENGUA EN CONFLICTO O LENGUA EN PAZ?

Este texto es un ejercicio de análisis de objetividad lingüística para entender que el conflicto por razones lingüísticas no existe en el contexto que describiremos. Puede existir un conflicto ideológico, por ejemplo, y la lengua puede ser tomada como argumento o como instrumento. Determinadas posiciones hacen del ribagorzano su terreno particular de "conflicto", pero no son ni siquiera lo bastante serias para que las discutamos, aunque sí que hay circunstancias que denotan un estado de cosas que nos ha de preocupar, como ahora el populismo antilingüístico.

Palabras clave: lengua, catalán, ribagorzano, dialecto, aragonés, aranés, occitano, Pirineo, diálogo.

ABSTRACT: RIBAGORÇA: LANGUAGE IN CONFLICT OR LANGUAGE IN PEACE?

This text represents an exercise for an objective linguistic analysis as a way to understand that indeed, the conflict in the context that we will consider does not exist for linguistic causes. There might exist an ideological conflict for instance, and the language can be used as an instrument or argument. Some positions facilitate the ribagorzan language as a particular field for conflict, but these conceptions are not enough solid so we can have a discussion here. However, there are other aspects that denote a problematic situation such as the antilinguistic populism.

Key words: language, catalan, ribagorzan, dialect, aragonese, aranese, occitan, Pyrenees, dialog.

En el que segueix, voldríem practicar un exercici d'anàlisi amb el mínim possible de subjectivitat. L'objectivitat no existeix, ja ho sabem, i en lingüística les coses no s'escapen d'aquesta circumstància. En qualsevol cas, cal entendre que el conflicte per raons lingüístiques no existeix en el context que descriurem; potser hi ha conflicte ideològic, per exemple, i la llengua hi pot ser presa com a argument o com a instrument; com a víctima al capdavant (i de retruc els qui la parlen). Determinades posicions que fan del ribagorçà el seu terreny particular de "conflicte" no són ni tan sols prou serioses perquè les discutim, i tanmateix sí que hi ha circumstàncies que, conflictes a banda, denoten un estat de coses que ens ha de preocupar i que actuen, de tant en tant, com a substrat per al que algú va anomenar la ideologia de l'antinormisme dialectalista, i que podem rebatejar, en el nostre cas, com a populisme antilingüístic, per no entrar en posicionaments ideològics encara més marcats.

Podem començar aquesta exposició fent referència a un context prou diferent del que ens ocupa, i al mateix temps prou proper, per tal d'aprofitar l'avantatge que dona un cert allunyament, una certa perspectiva en l'espai i en el temps.

A començaments dels anys vuitanta del segle xx, la Vall d'Aran es trobava enfront de la possibilitat d'iniciar un procés de rehabilitació de la seua pròpia llengua, l'occità, anomenada "aranès" en aquell indret. No hi havia cap tradició de presència de l'aranès a l'administració, ben poca als mitjans escrits i encara menys als mitjans audiovisuals, i pràcticament cap a l'escola. El poc que s'havia fet en llengua escrita no responia a una norma ortogràfica unitària, sinó que a grans trets hi havia quatre models distingibles que no és el cas de descriure ací.

Atesa la situació, la Generalitat va nomenar, per via de la Conselleria de Cultura i molt directament de la llavors consellera Aina Moll, una comissió d'experts formada per entesos autòctons, alguns filòlegs catalans i altres d'occitans no aranesos.

Una certa contestació es va donar en alguns medis aranesos contraris al criteri de treball de la comissió, que bàsicament havia optat, de bon principi, per l'adopció dels principis ortogràfics de l'anomenada grafia clàssica de l'Institut d'Estudis Occitans. En un manifest que circulava aquells dies per la Vall d'Aran, i que recollia l'esperit fonamental d'aquelles objeccions, es

rebutjava de ple qualsevol intent de “*normalización*” (en realitat es volia dir “*normativització*”) de la llengua autòctona.

El problema a resoldre, a l’hora d’establir unes “normes ortogràfiques”, tenia molt a veure amb la presència d’una frontera administrativa, interstatal en aquest cas. Per a l’occità de l’Estat francès, feia ja algunes dècades que havia estat àmpliament assumida l’ortografia clàssica, en bona mesura basada en convencions que havien estat utilitzades pels escriptors medievals. En canvi, aquesta convenció no havia tingut una implantació clara a la Vall d’Aran. El dilema hauria estat entre adoptar una ortografia particular, local, o la grafia clàssica aplicada a l’occità general. Aquesta segona, doncs, va ser l’opció triada, sense discussió però tampoc sense alguna concessió localista.

És obvi que, en una convenció ortogràfica d’abast geogràfic ampli, les possibilitats que trobem punts d’un cert allunyament entre la parla i la llengua escrita són més grans que si l’abast geogràfic de l’ortografia és reduït. Això és així perquè l’ortografia ha de ser, en la mesura de les possibilitats, regular, i llavors pot ser que s’allunye d’un tipus de llengua, la llengua oral, que es caracteritza per la seua variabilitat.

Per exemple:

porto	<i>pòrto</i>	<i>pòrtu</i>
portes	<i>pòrtes</i>	<i>pòrtòs</i>
porta	<i>pòrte</i>	<i>pòrtò</i>
portem	<i>portem</i>	<i>purtèm</i>
porteu	<i>porteu</i>	<i>purtèu</i>
porten	<i>pòrten</i>	<i>pòrtòn</i>

L’ortografia és aparentment rígida, però pot adaptar-se a les variacions perquè els parlants podem interpretar-hi la relació entre oral i escrit: interpretem que podem llegir *u* una *o* en posició no accentuada, o que podem llegir *e* una *a* en posició final àtona. Encara més, sabem que podem llegir *a* la grafia *a* final del nom femení (*una*) *porta* i que podem llegir *e* la grafia *a* final si es tracta d’un verb, com en el cas de (*ell/ella*) *porta*.

En català hi ha una alternança *porta-portes*, per exemple. Això no és un problema per a un lector de català central, perquè, interpretant el context,

farà una lectura *pòrtò-pòrtòs*, mentre que un lector occidental llegirà la paraula “tal com està escrita” (per entendre’ns).

En occità, hi ha dialectes on es pronuncia *pòrta-pòrtas* i altres on es pronuncia *pòrta-pòrtes*, igual que en català occidental, i en grafia clàssica això s’escriu sempre *pòrta-pòrtas*. Els aranesos es van trobar que la grafia catalana es corresponia, en una lectura estrictament fonètica, amb la seua pronúncia *pòrta-pòrtes*. En aquest punt, hom va témer que implantar la convenció clàssica a l’aranès donaria lloc a reaccions de rebuig i es va fer una mínima concessió al localisme. És així que es dona la paradoxa que els aranesos i els seus veïns de l’altra banda de la frontera, encara que pronuncien tots ells *pòrta-pòrtes*, ho transcriuen de maneres diferents: *pòrta-pòrtes* els primers; *pòrta-pòrtas* els segons.

Vista en perspectiva, la concessió és mínima tenint en compte la pressió ambiental en què la normativa va haver de ser aprovada. Per contra, si eliminem la perspectiva és un detall prou important, pel fet de ser molt visible a primer cop d’ull.

Al cap de vint anys, la implantació de les convencions ortogràfiques que es va dur a terme ha permès una presència prou forta de l’occità a l’escola aranesa, i ha dignificat la llengua fins al punt que el nou Estatut català en fa llengua oficial a tot el territori administrat per la Generalitat. No s’ha posat en perill la personalitat diferenciada de l’aranès en el conjunt de la llengua occitana i, en canvi, s’ha propiciat la circulació de materials escrits entre un costat i l’altre de la frontera.

Amb aquesta perspectiva, podem afirmar sense por que el rebuig a una concessió localista com la que hem descrit no hauria suposat un problema seriós i, a hores d’ara, segurament facilitaria encara més la circulació d’informació escrita.

El que hem dit pot il·lustrar dos tipus bàsics de possibilitats de conflicte:

- variacions internes i adequació a la idea unitària de la llengua (delimitació interna);
- contacte de llengües i definició dels límits geogràfics i socials de cada llengua (delimitació externa).

En el cas ribagorçà, com en altres, tots dos tipus conflueixen en un, que té a veure:

- amb el caràcter perifèric en relació amb la varietat geogràfica dominant en els usos públics;
- amb el contacte entre llengües diferents:
 - contacte geogràfic;
 - contacte social.

No cal dir gran cosa sobre el primer punt: el ribagorçà és un dialecte que se situa en l'extrem nord-occidental per al català i en l'extrem nord-oriental per a l'aragonès. Considerat des del punt de vista del català, és una varietat amb trets molt marcats: imperfets en -ava, -eva, -iva (*cantava, voleva, dormiva*); auxiliar *ser* per al plusquamperfet (*era portat allò*), construccions sintàctiques particulars, absència de fricatives i africades palatals sonores (*gent* o *metge* llegits com *txent* o *metxe*), palatalització de -l- en grups consonàntics del tipus *pl*, *fl* i altres, plurals femenins en -as per a la zona occidental... És obvi que alguns d'aquests trets s'acomoden malament a la llengua dels mitjans, i encara més a la llengua escrita. Però fins a cert punt: la forma *gent* ha de poder ser llegida amb palatal sorda o sonora; la forma *flor* ha de poder ser llegida *flor*, o la forma *cases* ha de poder ser llegida *casas*. En el text 1 de l'apèndix mostrem un fragment en ribagorçà de l'extrem occidental catalanòfon per al qual hem assajat una adaptació a la grafia normativa.

Quant a contacte geogràfic, la Ribagorça és clarament zona de transició, i hi ha un ribagorçà evidentment català i un altre que no ho és i que s'integraria en el diasistema aragonès (deixem ací de banda el cas benasquès). A tall d'exemple, en el text 2 de l'apèndix oferim un fragment en ribagorçà que no pot ser considerat català, sinó pertanyent al diasistema aragonès.

Quant a contacte social, cal tenir en compte el contacte general amb el castellà. En la banda occidental (Campo, Graus), el ribagorçà ha quedat en gran mesura esborrat pel castellà, però la situació de contacte desigual amb el castellà és un fet general, tant per a la Ribagorça occidental com per a l'oriental, i aquest contacte distorsiona en alguns punts la percepció de distància entre la llengua de referència i la parla local. Un dels resultats immediats és reforçar el paper separador de la frontera administrativa. Ho descriurem tot seguit.

Alguns trets caracteritzadors del ribagorçà no s'adiuen amb la percepció que es pot tenir del català que transmeten els mitjans, audiovisuals o escrits, i en conseqüència hom pren aquest argument per a qüestionar la validesa de la referència (normativa) catalana. D'una banda, l'absència de reforç institu-

cional en el costat occidental: la inexistència a l'Aragó d'un marc legal per a la llengua catalana hi bloca tota possibilitat d'actuacions normalitzadores planificades, imprescindibles, per exemple, quan algunes poblacions de la Franja comencen a rebre contingents d'immigrants de tota mena i condició, situació que altera el paisatge lingüístic ancestral. De l'altra, l'efecte centripet del castellà al costat occidental i del català tingut per "correcte" a l'oriental, duen a una dinàmica de retroalimentació entre la variació geogràfica i la separació administrativa. Aquesta situació s'agreuja per l'envelliment de la població, més patent encara al cantó occidental, ja que els nuclis principals o demogràficament més importants (i, en conseqüència, on hi ha més renovació demogràfica) es troben situats a la banda oriental.

Al'oest de la frontera, el castellà no sempre ha tingut efectes "profunds" sobre les característiques definidores del català ribagorçà, però és la llengua on la major part de parlants se senten segurs per a usos formals: pensem en comunicacions públiques (programes de festes majors, relacions amb l'administració...), pensem en l'entrada de termes nous (des de la terminologia vinculada a l'estament militar —*sargento, cabo...*— fins a la tecnologia o altres —*detective, lavadora, paracaïdes, avion...*);

Al'est, pel contrari, aquesta entrada de castellanismes tendeix a quedar compensada pel català (pensem en el cas d'innovacions lèxiques com ara *sergent, caporal, detectiu, rentadora, paracaigudes, avió...* que deixen de ser inusuals al costat de les formes castellanescs). Però, més enllà, el català que es considera "correcte" té els seus efectes estructurals en aquelles característiques més aparentment caracteritzadores: imperfets en -ava, -ia; auxiliar "haver" per al plusquamperfet, esborrament de construccions sintàctiques particulars, fricatives i africades palatals sonores, pèrdua de la palatalització de -l- en grups consonàntics del tipus *pl, fl* i altres...

Encara caldrà afegir que el constant *soroll* mediàtic que presideix les relacions entre Aragó i Catalunya contribueix a aprofundir les fronteres identitàries mentals, per un cantó i per un altre (en són un bon exemple les polèmiques sobre la propietat de les obres d'art procedents del territori de la diòcesi de Lleida que ha passat actualment a la de Barbastre-Montsó).

Tot això reforça la percepció errònia (o la pretensió) que les característiques genuïnament locals o comarcals troben el seu límit en la frontera administrativa.

Una idea de fons, central a l'hora d'explicar aquests fets, és que la llengua normativa, tant oral com escrita, ha de ser coincident amb allò que hom parla quotidianament. Si la coincidència no es produeix, tenim un argument per dir que la llengua normativa i la llengua quotidiana no són la mateixa, o bé que una de les dos no és vàlida.

Aquesta darrera idea té un caràcter quasi esquizofrènic, cosa que es fa notar especialment en determinades perversions ideològiques on es vol aplicar a la llengua autòctona allò que no s'aplica a la llengua dominant (per al castellà, s'està disposat a reconèixer varietats extremament allunyades de la llengua apresada a l'escola, i en canvi es nega una possibilitat remotament semblant per al català).

Cal dir que algunes circumstàncies propicien que algú faci bandera d'aquests plantejaments: el procés de convergència que es dona dels dialectes catalans extrems cap a una suposada varietat "correcta" tendeix a fer coincidir, efectivament, la frontera administrativa amb el límit dels trets més "genuïns"; en segon lloc, la llengua dominant, en no ser autòctona, presenta un grau d'uniformitat en els usos que fa creure en una pretesa coincidència entre llengua parlada i llengua "correcta" o normativa.

Aquest darrer és un punt fonamental, atès que ha condicionat la història de les relacions entre llengua normativa i varietats comarcals o locals. S'ha tendit a prendre per bo un model atribuït erròniament al castellà, segons el qual la presència d'una referència normativa era incompatible amb la continuïtat de les varietats locals. Aquest fet ha propiciat un procés d'estigmatització i fins i tot d'esborrament de trets clarament ribagorçans que podíem trobar ençà de la frontera catalanoaragonesa, és a dir que tenien continuïtat a banda i banda d'aquell límit (africades sordes, palatalització de -l-, terminacions d'imperfet, auxiliars del plusquamperfet...).

A manera de síntesi i de conclusió, podem enumerar els components del que hem dit amb la idea de suggerir-hi solucions:

- relació de bilingüisme asimètric: llengua dominant *versus* llengua subordinada. El castellà, en qualsevol cas, és la llengua dominant en el sentit que és la llengua de referència pel que fa a la relació entre registres i singularment entre oralitat i escriptura;
- el tractament institucional desigual a una banda i l'altra de la frontera administrativa ha donat lloc a decalatges evidents pel que fa al paper

social de la llengua autòctona i també pel que fa a la pervivència dels trets que caracteritzen i singularitzen el ribagorçà;

- la llengua dominant exerceix funcions rellevants en aquells decalatges: interposició (el món de referències accessible a través de la varietat autòctona és un subconjunt del que es pot abastar mitjançant el castellà) i intrusió (el castellà condiciona la relació entre les varietats autòctones i la referència estàndard, especialment pel que fa a la rigidesa d'aquesta relació);
- antinormisme dialectalista com a ideologia que s'alimenta d'aquest context sociolingüístic. No deixa de ser sorprenent que, tot i els esforços econòmics invertits i el suport mediàtic i logístic que reben, els moviments lingüísticament secessionistes i anticatalanistes tinguen tan poca vigència i una presència poc més que testimonial. Tot i això, no deixen de disposar d'una potencialitat més que preocupant.

De tot això, se'n dedueix la necessitat de l'adopció ineludible, si és que hom creu en la necessitat de “redreçar” la situació, d'una sèrie de mesures d'acció social i de política lingüística, prioritàries en l'àrea occidental, però que també haurien de tenir incidència en l'oriental:

- L'adopció de mesures legals de protecció des de tots els àmbits administratius (local, comarcal, autonòmic, estatal i europeu) per tal de protegir i consolidar en territori aragonès les timidíssimes accions normalitzadores iniciades, en la seua majoria promogudes per la societat civil, i l'establiment d'un estatus lingüístic legal per al català estable i homologable al que té a la comunitat autònoma veïna.
- La implicació de l'escola, únic reducte més o menys oficial on el català hi ha entrat a la província d'Osca, encara que siga per la porta petita. Igualment a la banda oriental, on sol acudir població escolar de les dues bandes, hauria d'actuar com a factor anivellador.
- El compromís dels actors socials en l'ús públic de la llengua, tot utilitzant un model més autòcton i no per això menys “correcte” o genuí.
- L'impuls dels vincles extraprovincials i extraautonòmics ja existents i la creació de nous. Modernament les polítiques autonòmiques, dirigides des de Saragossa i Barcelona respectivament, no sempre han treballat en aquest sentit. Això ha pogut influenciar, en algun moment, fins i tot la iniciativa privada (en, per exemple, les xarxes de distribució).

- El foment de la capitalitat efectiva de la que ja és tradicional: el Pont de Suert; així com de Lleida com a ciutat interlocutora preferent des de l'àmbit català; en detriment de Barcelona, massa distant i ignorant de la realitat sociocultural i humana del territori pirinenc.
- La relativització de la definició identitària extracomarcal ("Aragó", "Catalunya", "Osca", "Lleida") i el reforç alternatiu de la identitat ribagorçana de proximitat, basada en els contactes quotidians ancestrals i alhora reals i palpables entre gent que comparteix relacions i interessos.

Un plantejament sociolingüístic de profunditat podria identificar la interposició i la intrusió de la llengua dominant com a circumstàncies a superar, bàsicament mitjançant un canvi en els papers respectius de les llengües en joc. En segon lloc, hi ha el paper de la frontera administrativa, amb els tractaments diferenciats a banda i banda. És evident que cap de les dos circumstàncies ha de perdre vigència en un termini curt ni mitjà, o com a mínim ara per ara no tenim a l'abast la manera d'incidir-hi. Potser, i en conseqüència, la relació entre llengua oral i llengua normativa haurà de ser revisada dins dels medis i amb els mitjans que, a diferència dels anteriors, sí que ens són accessibles.

APÈNDIX

Text 1: J. A. SAN MARTÍN, “El dit”, a J. A. SAURA, *Topica Pyrenaica. Estudios sobre algunas lenguas minoritarias del Pirineo central*, 2000.

a. Grafia original de l'autor:

Una begada, ya fa ans, a una casa mol rica de iste país hi era una biuda y dos fills, un fill y una filla ya grans y solteros; y cuan la dona se sentiba morí, ba gritá als dos fills y les ba dí:

— Fills meus, tot lo que bos deixo bos hu partiu entre els dos coma bulgau, menos el anillo, que me teniu que enterrá en ell.

Era un anillo de oro en pedras que baleba muchos cuartos y que ella sempre portaba al dit. Boleba que la enterrasen en el anillo y tot, porque le hi era regalat el seu ome cuan ban formalisé el compromiso de bodas y no se'l era sacat mai més, pero tapoc boleba que le hi sacasen después de morta ta que, si se trobaba en el seu ome a l'altre món, que bedese que encara el portaba y que encara se n'acordaba de ell.

b. Grafia adaptada:

Una vegada, ja fa anys,(1) a una casa molt rica d'este(2) país hi era una viuda i dos fills, un fill i una filla ja grans i solteros; i quan la dona se sentiva morir, va gritar als dos fills i les va dir:

— Fills meus, tot lo que vos deixo vos ho partiu entre els dos coma vulgau, menos l'anillo, que me teniu que enterrar en ell.

Era un anillo d'oro en pedres(3) que valeda muchos cuartos i que ella sempre portava al dit. Voleva que l'enterrasen en l'anillo i tot, perquè le hi era regalat el seu home quan van formalitzar(4) el compromiso de bodes i no se l'era sacat mai més, però tampoc(5) voleva que le hi sacassen después de morta tà que, si se trobava en el seu home a l'altre món, que vedesse que encara el portava i que encara se n'acordava d'ell.

Nota: Els exemples numerats d'1 a 5 volen indicar casos en què la grafia normativa no s'adequa a l'oralitat, però és clar que el grau de no-adequació és variable en funció de la sistematicitat: *anys*, *este* i *tampoc* són elements lèxics puntuals on la pronunciació *ans*, *iste* i *tapoc* dona lloc a casos de clara inadequació grafia-so; en canvi, l'acabament *-es* llegit com

-as o l'acabament *-itzar* llegit com *-issà* han de ser menys problemàtics atès que són correspondències grafia-so sistemàtiques.

Text 2: extret d'A. TENA PUY, *Ta óne im*, 1997.

Oi ha fecho un güen orache. Al mediodiya calentaba ben el sol, pero a esta ora del cabo tarde que ya ban benín las sombras, ye millor retirar-se ta casa y arrimar-se al fuego... y ye que oi tengo el frío metiu asta los tuetanos. Y no creigo yo que se me'n baiga arriman-me al fuego, pos mas que frío ye ixe bazío que me se fa cada bez que beigo otra casa, otra paré, u otra parte del llugar espaldada. Y oi m'ha tocau beyer en el suelo l'ermita de San Isteban. Feba ya tiempo que no i pasaba por allí, y cuan he bisto el tejau espaldau, m'ha dau una punchada aquí en el pecho, no sé si de rabia, de pena u de qué, pero no l'he podiu d'ebitar. Yo conto que me boi apoquín y espaldan tamé al mesmo tiempo qu'el ba fen este llugar y los suyos edefizios. ¡Qué llastima d'ermiteta! Aún me'n alcordo cuan iban a zelebrar misa cad'añada pa San Isteban, y al sallir, repartiban la torta de la caridá y feban reunión, pos allí mos achuntaban chen de cuasi toz los puebllos d'esta redolada, y agora...

Diversos trets determinen la no-catalanitat d'un text com aquest: diftongacions com en *güen*, *fuego*, *tiengo* o *tiempo*; sistematicitat en el manteniment de *-o* com en *fecho*, *cabo*, *fuego* o *suelo*; manteniment de *-n* com en *ben* o *reunión*; elements lèxics com ara *arrimar*, *bazío*, *llugar* o *sallir*...